

СПОМЕН ЗА СПИСАНИЕ „ХИПЕРИОН“ И ЗА НЕГОВИТЕ РЕДАКТОРИ ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ И ТЕОДОР ТРАЯНОВ

ДИМИТЪР ПАНТЕЛЕЕВ

Успоредно с многобройните хумористични и нехумористични стихотворения, които печатах в „Див дядо“, издание на БЗНС, пишех и много сериозни лирични стихотворения, които — грижливо преписани — слагах в тънка папка с надпис „За „Хиперион““. Списанието, което бе започнало да излиза в края на 1922 г. въпреки еkleктичния си характер ми допаднаше поради своята по-модерна, по-широка литературна основа. В „Хиперион“ се печатаха не само стихотворения и разкази от Теодор Траянов, Людмил Стоянов, Николай Райнов, Емануил Попдимитров, Иван Мирчев, Иван Хаджихристов, Георги Михайлов, но и лирика и есеистика от редица видни представители на френския и руския символизъм — Балмонт, Бели, Блок, Бодлиер, Вийон, Стриндберг, Киркегор. А тия автори бяха за мене и нови, и по-интересни от авторите, които печатаха своите произведения в сп. „Златорог“.

По това време сп. „Везни“ на Гео Милев бе престанало да излиза поради оскъдните материални средства на неговия редактор и издател, а другите литературни издания не поместваха нито оригинална, нито преводна литература.

Редактори на „Хиперион“ бяха Теодор Траянов, Иван Радославов и Людмил Стоянов, но по-късно узнах, че фактическият редактор на списанието бе Людмил Стоянов. Теодор Траянов, който бе се върнал в София след пребиваването си във Виена, като служител в българската легация, и закъснелият аполог на угасналия български символизъм Иван Радославов почти не вземаха участие в редактирането на „Хиперион“.

Аз не познавах човека Людмил Стоянов, но бях чел неговите лирични книги „Видения на кръстопът“ и „Меч и слово“, а и стихотворенията, които беше печатал във „Везни“ и „Хиперион“.

Неговата поезия ми допаднаше не само със своята стройна версификация, но и със смисловата оригиналност и парнасистка студенина:

О, блаженство да бъдеш разлюбен,
да гориш в съжаление остро,
като пътник сред буря загубен,
изоставен на приказен остров.

Подтикван от един дързък и бездарен провинциален стихотворец Крум Йорданов, отделих три калиграфно написани с готически писец стихотворения и в един януарски предиобед на 1923 г. с К. Йорданов плахо влязохме в литературната сладкарница „Цар Освободител“. С помощта на келнера Коста се изправихме пред редактора на „Хиперион“, който пиеше утринния си чай. Людмил Стоянов пое нашите ръкописи, прелисти ги и като ни измери от глава до пети, обеща да ги прочете, без да обещае, че ще ги отпечати.

Втори път не посмях да се явя пред Людмил Стоянов, но с нетърпение зачаках излизането на новата книжка на „Хиперион“, който по финансови причини не излизаше така редовно, както „Златорог“, издаван от току-що основаното издателство „Хемус“, което бе започнало да издава не само художествена литература, но и учебници и учебни помагала.

Радостта ми беше безмерна, когато разтворих книжка трета на „Хиперион“ и видях отпечатано своето стихотворение „Утро“, впоследствие преименувано на „Пастир“, с което започна леточислението на моята поезия и с което неизменно се открива до ден-днешен всеки том с моя избрана лирика.

Отпечатването на стихотворението „Утро“ в едно столично литературно списание и написано с името Димитър Пантелеев, с което подписвах първите си поетични опити в сп. „Гозгота“, излизашо в гр. Враца, а после в гр. Стара Загора между 1919—1923 г., ме окуражи, вдъхна ми неясна надежда за успех.

Подгонен от нуждата и безпаричието, приех предложената ми работа в една малка, примитивна фабрика за марсилски керемиди в софийското село Долни Богров. Във фабриката, вечер, след упорит марен труд, под светлината на тънка лосна свещ, забучена в гърлото на празна бутилка, написах пет-шест стихотворения.

След половин година за втори път срещнах Людмил Стоянов в началото на м. юли 1923 г. на някакъв концерт във Военния клуб. Людмил ме позна, каза ми, че е харесал първото ми стихотворение „Утро“ и ме покани да стана редовен сътрудник на „Хиперион“. Зарадвам от таа похвала, още на другия ден му предадох четири нови, дълнобогровски стихотворения, които се отпечатаха в кн. VI—VII. Стихотворенията бях посветил на покойния Христо Смирненски.

Поради липса на елементарни удобства за живот и литературни занимания в нашия тесен и шумен дом пишех малко, само нощем и поради това през следната 1924 г. отпечатах в „Хиперион“ само стихотворенията „Изкушения“, „Пияници“, „Ден без желание“, „Разбойник“ и „Дървар“.

Людмил Стоянов редактира почти еднолично „Хиперион“ само през 1922, 1923 и 1924 г. След един спор с двамата бездейни негови съредактори, които го обвиняваха в преголяма строгост и критичност към произведенията на случайни — стари и млади — автори, той напусна редакцията на списанието, а заедно с него и ние — Атанас Далчев, Светослав Минков и аз, на които той приятелски протегна ръка и ни насочи към широкия път на нашата литература.

След поемането на главното редакторство на „Хиперион“ Теодор Траянов (който имаше слабост към ласкателствата, от които нямаше нужда) и Иван Радославов отвориха широко вратите на многобройни случайни автори, от които днес няма и помен.

След напускането на „Хиперион“ връзката ми с Людмил Стоянов не пресекна.

Останал без всякакви приходи, много рядко се решавах да се приближа в сутринните часове до самотния поет в „Цар Освободител“, да споделя с него впечатленията си от новите му лирични стихотворения, влезли в книгите му „Прамайка“ и „Святая светих“, от разказите му, отпечатани във вестници и списания.

В студените зимни дни на 1924 г. намирах пристан в топлата читалня на Народната библиотека и в библиотечната тишина нахвърлях в малък бележник случайни лирични хрумвания, които в късните вечерни часове дообработвах в нашия притихнал дом.

Людмил Стоянов следеше стихотворните ни изяви с Далчев, а когато в края на 1924 г. издадох първата си книга „Стрелец“, той написа положителни рецензии във в-к „Развигор“. Бодра, положителна бе рецензията му и за втората ми книга, „Дървар“, отпечатана във в-к „Мир“ през 1928 г. Много положителен бе очеръкът му за моята по-късна поезия — „Поезия на земните гласове — отпечатан в сп. „Септември“, 1966 г.

Като израз на моята дълбока признателност за неговото топло, приятелско чувство към мене във втората си книга „Дървар“ му посветих стихотворението, което даде наслов на книгата ми — то бе му допаднало твърде много още при отпечатването му през 1924 г. в „Хиперион“.

В началото на 1925 г. с посредничеството на мой сродник постъпих на работа в елитния столичен ресторант „Сплендид“, открит от частното дружество с ограничена отговорност „България“, което стопанисваше и три хотела на улица „Триадница“.

Самотният поет вече бе се оженил за втори път за младата и емоционална студентка по германска филология Ема Маркова. Неочакваната му женитба усложни още повече неговия невесел живот. Без постоянни приходи, той живееше в малка и уютна квартира на бул. „Патриарх Евтимий“ и със случайните си хонорари не можеше да заплаща нито наема си, нито да осигури нормален живот на младата си съпруга.

Застанал на касата на ресторант „Сплендид“, в поверителен разговор с един млад и буден келнер и синдикален деец, който беше чел бележития разказ на Людмил Стоянов „Милосърдието на Марса“, решихме да поканим на обед, а след това и на много обеди Людмил и Ема. Немаркирани, обедите оставаха за сметка на дружество „България“ и Людмил в знак на признателност подари на своя незнаен почитател своята току-що излязла лирична книга „Прамайка“.

Нелегалните обеди продължиха с известни прекъсвания до края на 1925 г. и началото на 1926 г.

През февруари 1926 г., през време на обета, Людмил ми изпрати кратка бележка, с която ме канеше на важен разговор на следната сутрин в сладкарница „Цар Освободител“. Разговор по инициативата на професор Михаил Арнаудов, който бе станал директор на Народния театър.

Тази среща бе фатална за мене, но и за Людмил Стоянов. Професор Михаил Арнаудов бе помолил Людмил да му препоръча някой млад безработен и културен писател за вакантната служба секретар-библиотекар на театъра със заплата два пъти по-висока от заплатата ми като касиер в „Сплендид“.

Людмил без колебание споменал името ми, бе решил да ме измъкне от несвойственото работно място за един млад писател, воден от най-искрени, хуманни чувства към един свой млад събрат.

Радостта ми бе безкрайна, но не по-малка бе и мъката ми, че заради този свой благороден жест бедният поет се лишаваше от възможността да се храни от време на време безплатно в първокласния ресторант.

Подобно топло, искрено чувство към хора, попаднали в тежко положение или в беда, въпреки привидната си слържаност и хладина Людмил Стоянов съхрани до края на своя живот.

Назначаването ми за секретар-библиотекар стана за десетина минути — само с кратка писмена молба, написана на бюрото на директора на Народния театър, без автобиография и препоръки от знатни люде. Новата ми театрална служба стана преломен етап в моя неслек млад живот. За първи път получавах редовна стабилна, постоянна работа, добра заплата, с която щях да подпомогна многочленното си семейство и най-важното — вече имах спокойно работно място, което ми позволяваше да се занимавам с литература, да чета и да пиша и да подготвя втората си книга „Дървар“.

С театъра — драма и опера — е свързана значителна част от живота ми.

Приятелските ми връзки с Людмил Стоянов продължиха и след създаването и разпадането на кръга „Стрелец“. В желанието си да помогна на Людмил, който живееше все така оскъдно, използвах връзките си с мои млади литературни приятели и читалищни дейци в Плевен, Казанлък, Пловдив, Сливен и Ямбол, които от време на време ни уреждаха литературни четения при уговорен хонорар, който изцяло се даваше на именития писател. Името на Людмил Стоянов привличаше многобройни слушатели в провинциалните читателски салони.

Спомням си един куриозен случай: моят ямболски приятел и поет Леон Косев, който играеше ролята на конферансие на литературната вечер, в последната минута преди тръгване на влака за София ни подаде през прозореца на вагона не два букета цветя, а два обемисти пакета. За голяма наша почуда всеки пакет съдържаше по една печена патица, парче домашна луканка, буца сирене и кръгла топла погача. Дълго време Людмил не можеше да забрави тази натурална благодарност на ямболските читалищни дейци, които добре познаваха бедственото положение на Людмил Стоянов.

След последните две лирични книги „Прамайка“ (1925) и „Светая светих“ (1926) с тематика, по-различна от двете първи негови книги „Видение на кръстопът“ и „Меч и слово“, след събирането през 1923 и 1925 г., след разказите му „Милосърдието на Марса“, „Хатидже“, „Светата бедност“ и др., включени в сборника „Бич божий“, и с редица публицистични и критични статии неговото творчество доби явна антифашистка и социална насоченост, която стигна своята връхна точка в знаменитата му статия „Защо искам да емигрирам“, отпечатана в „Литературен глас“. Тя бе посрещната с одобрение от нашата прогресивна общественост и със злорадство от официалните среди и новосъздадените профашистки корпорации. Тая негова дейност му позволи да участва в антифашистките световни конгреси в Париж, Мадрид и Валенсия и да застане ре-

дом с такива бележити люде — защитници на световния мир — като Барбюс, Ромен Ролан, Андерсен-Нексо, Еренбург.

До 1931 г. председател на Съюза на българските писатели беше старият Т. Г. Влайков, който в името на единството на Писателския съюз канеше в неделните следобеди, особено през зимните месеци, съюзните членове на чаша чай в Дома на изкуствата и печата и който тогава се оттегли от ръководството на Съюза.

Новоизбраният председател, професор Михаил Арнаудов, подхвана почина на дядо Влайков и го преобрази в общи другарски вечери, уреждани в просторния ресторант „Балабанов“ на ул. „Раковски“. Числеността на Писателския съюз, два-три пъти по-малобройна от числеността на сегашния Съюз на българските писатели, позволяваше на съюзните членове да се побрат в ресторанта.

За да не се превърнат вечерите в скучни сборища само за ядене и пиене, в една от вечерите в края на м. декември 1932 г. със стария стихотворец Константин Константинов — Душечка и Светослав Минков подготвихме весела програма с поднасяне на дребни подаръци — детско самоварче, шишенце „Трализин“ — моден мошенически препарат за плешиви глави — и други дребни, придружени с наивни, но и остри епиграми, четиристишия, стихотворения, които се поднасяха с книжен орден на таралежа, изработен от художника Иван Пенков.

В моя архив лежат вече половин век епиграми и стихотворения, посветени на Михаил Арнаудов, Т. Г. Влайков, Людмил Стоянов, Асен Златаров, Димитър Подвързачов, Орлин Василев, необявени в нашия литературен печат. На Людмил Стоянов посветих следното стихотворение:

НА ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ

Съвсем не си за таралеж,
но що ще правиш — щеш, не щеш
за пръв път ще получиш орден,
от ордените най-рекорден:
затуй че се зовеш Людмил,
а на мнозина си немил,
че си за правда и свобода,
за мир във нашата страна,
а сякаш ти е по на сгода
да водиш винаги война,
че дълго пъ на нежна лира
и че недавна ти посмя
без връщане да емигрираш
от горестната ни земя.
За твоя смел, велик търпеж
вземи тоз орден с таралеж.
Не се страхувай — той боде —
нали и ти тук-там бодеш?

17. XII. 1932

След падането на реакционната партия Демократически съговор през 1931—1932г. държавното управление на царство България бе поето от партията на Народния блок. Людмил Стоянов, заел мечтаната от всеки член на тогавашния Съюз на писателите библиотечарска служба в държавни учреждения, бе назначен за уредник на библиотеката на Министерството на правосъдието. В първите месеци от непривичната служба на Людмил Стоянов не само аз, но и други негови приятели посещавахме тъмната, мрачна библиотечна стая, която съхраняваше преди всичко колекции от „Държавен вестник“ и скучна правна литература, към която новият библиотечар остана напълно равнодушен. Несвикнал на чиновническа работа и на осемчасов работен ден, Людмил започна често да отсъства, отначало по 4—5 часа на ден, а след това по цели седмици. При тия негови своеволни отсъствия справочната работа доброволно вършеше писателят

Борис Светлинов, който заемаше някаква чисто юридическа длъжност, съсед по бюро на библиотекаря.

След една ревизия на полукултурния министър на правосъдието, националлиберала Д. Върбенев, Людмил бе безапелационно уволнен.

И отново започна неговото ходене по мъките. Първо започна да редактира в „Шит“, после „Брод“, „Литературен преглед“, „Кормило“ — всички последователно спирани от Министерството на вътрешните работи и цензурата, заради прогресивния характер на изданията, около които се бяха групирани писатели-комунисти, и заради острия, злъчен тон на публицистичните статии на техния редактор, подписвани с псевдонимите Зоил, Еремия, Кандид и др.

Редактирането на тия издания му носеше много дребни приходи и затова той започна да издава сам книгите, които пишеше — за Стамболийски, за Бенковски, за Левски. Не му осигуриха приличен приход и великолепната негова антивоенна повест „Холера“, повестите „Мехмед Синап“ и „Сребърната сватба на полковник Матов“.

Интерниран в Пазарджик и Сомовит, инквизиран от група фашизирани офицери, Людмил Стоянов без съд получи най-тежкото наказание — да не пише и да не подписва своите литературни и публицистични работи. Затова през периода 1939—1942 г. се отдаде на анонимни преводи на Пушкин и Лермонтов, издавани от книгоиздателство „Игнатов“.

В продължение на много години аз редактирах сп. „Съдба“, в което Людмил Стоянов не можеше да печата свои оригинални работи, но в „Съдба“ редовно сътрудничесше неговата трета съпруга, поетесата Мария Грубешлиева. Списанието излизаше в много голям тираж и единствено от литературните издания плащаше високи хонорари. Най-високи хонорари получаваше „скритим образом“ Мария Грубешлиева, които косвено подпомагаха слабия домашен бюджет на писателското семейство.

Честите отсъствия на Людмил Стоянов от София — пътуването му до Съветския съюз, интернирането му в глухата провинция, участието му в бележитите конгреси в защита на мира, против фашизма и войната в Париж, Мадрид и Валенсия и най-после бягството ни от бомбардирана и полуразрушена София през 1941 г. — прекъснаха честите ми срещи и разговори с него.

Те бяха възобновени след Деветосептемврийската революция, особено след като Людмил Стоянов стана председател на Съюза на българските писатели, а аз — член на Управителния съвет. Като народен представител през 1946 г. той бе всекидневен гост на библиотеката на Народното събрание, в която често се провеждаха общосъюзни писателски събрания и която заведях до началото на 1952 г.

През този период Людмил бе се отдал на усилена партийна и обществена дейност и нямаше време за литературна работа. В своя нов и широк дом на ул. „Неофит Рилски“ 61 той приемаше до късна вечер не само своите стари — наши и чужди — приятели, но и множество знайни и незнайни посетители от цялата страна, които търсеха неговата закрила, неговата морална и материална помощ. Не бяха редки случаите, в които неговата етичност и чувство за справедливост му даваха сили да моли опрощение за провинилите се, да се бори за възстановяване на социалистическата законност.

Не мога да забравя благородните му усилия пред председателя на Министерския съвет и генерален секретар на нашата партия Георги Димитров да помогне на видния наш учен академик Михаил Арнаудов, който поради политическата си наивност бе станал през м. юни 1944 г. министър на народното просвещение в кабинета на Багрянов и бе осъден на дългогодишен затвор.

След срещата му в края на 1946 г. с Георги Димитров, който бе дал съгласието си да се облекчи положението на Михаил Арнаудов и да се спаси голямата му библиотека, Людмил Стоянов подготви аргументирана молба, подкрепена с обширна библиография, която лично и безшумно подготвих за една нощ в библиотеката на Народното събрание. С тоя свой човечен акт Людмил Стоянов поправи фаталната грешка на академик Арнаудов.

През целия близо шестдесетгодишен период от моето познатство и приятелство с Людмил Стоянов, моя кръстник в поезията, обичта и предаността ми към него бяха неизменни. В много

трудни мигове от моя живот до 1944 г. той ми е бил пример за стоическо понасяне на житейските беди и несгоди, бил ми е пример за мъжество.

От последната ми среща в неговия дом на площад „Свобода“ 5 през март 1973 г., от последния ми телефонен разговор с него от моя хисарски творчески дом една седмица преди 11 април 1973 г. и до днес в ушите ми звучи неговият спокоен твърд глас: „Пантелейко, още съм жив.“

Така остана в паметта ми — въпреки че се движеше из своя дом вече с бастун в ръка — бодър, усмихнат, с вяра в живота.

* * *

В началото на 1914 г., ровейки се из книгите на малката библиотека на Втората мъжка прогимназия на улица „Екзарх Йосиф“, попаднах на обемиста книга със стихотворения, върху чиято корица бе отпечатано неясното за възрастта ми заглавие „Антология на българската поезия“, съставена от две непознати имена — Димитър Подвързачов и Димчо Дебелянов.

Във втори прогимназиален клас класният ни наставник Михаил Теофилов в час по български език често си служеше с цитати от наши поети, чиито имена вече ми бяха познати — Христо Ботев, Иван Вазов, Пенчо Славейков. Тогава не подозирах, че освен тези поети в нашата литература работят и други, по-млади поети, чиито стихотворения бяха поместени в антологията на българската поезия.

С разрешението на Михаил Теофилов взех книгата за домашно четене и го помолих да ми разясни нейното непознато наименование.

Още същата вечер, докато майка ми приготвяше вечерята за многобройната си челяд, под слабата светлина на петролната лампа започнах да разлиствам антологията и да се вглеждам не в стихотворенията, а в портретите на авторите, за които съставителите не бяха дали биографични сведения.

След няколко години като ученик в Третата мъжка гимназия аз вече знаех имената на всички участници в тази магична книга, която бях взел от гимназиалната библиотека, и по десетина пъти бях чел техните стихотворения.

От всички образи най-ярко бе се врязал в паметта ми бледият образ на Теодор Траянов. Бог знае по какви странни асоциации дълго време мислех, че този поет е починал от туберкулоза.

В гимназиалната библиотека не намерих книги от Траянов. Но преглеждайки книгите на стария букинист, който в слънчевите дни ги разстилал върху тухлената ограда на Археологическия музей на улица „Лега“, с радост открих две негови книги: „Регина мъртва“ и „Химни и балади“, излезли през 1909 и 1912 г. Те лежаха непродадени и в централните софийски книжарници.

Двете книги на Теодор Траянов, които и до днес стоят в домашната ми библиотека, станаха мои любими книги, въпреки че невинаги можех да възприемам съдържанието им. Помня, импонираше ми тяхната метрика, тяхната образност и израз, доста по-различни от стихотворенията на Вазов, Славейков и Кирил Христов.

Истинският ми досег с поезията на Теодор Траянов стана в края на моята юношеска възраст, след излизането на „Български балади“ през 1921 г.

Мъжественият, приповдигнат патриотичен тонус на баладите и желязната ямбична структура на стиха така ме заплениха, че аз изоставих окончателно нежния напевен стих на Николай Лилiev.

Така до посмъртното издание на Димчо-Дебеляновата поезия поставих и „Български балади“ на Теодор Траянов. И днес, при разговори за развитието на нашата поезия, декламирам двата негови шедьовъра — „Тайната на Струма“ и „Смърт в равнините“.

До излизането на „Български балади“ аз не знаех нищо за непознатия Теодор Траянов. От Христо Смирненски и Крум Кюляков узнах, че той е немски възпитаник и че е на дипломатическа служба в Австрия.

Някои подробности около личността и живота на Траянов узнах от немного разговорливия редактор на списание „Хиперион“ — Людмил Стоянов. На последната страница на „Хиперион“ редом с името на редактора Людмил Стоянов стоеше и името на втория редактор Теодор

Траянов, който още не бе се завърнал в България. Уволнен след деветоюнския преврат през 1923 г. от правителството на Александър Цанков, Траянов се връща от Виена и остава до края на живота си в България.

Въпреки че името му фигурираше като втори редактор на „Хиперион“, списанието през първата, втората и третата си годишнина бе редактирано изключително от Людмил Стоянов.

Литературният престиж на Людмил, здравият му литературен вкус и широката на културните му интереси привлякоха много сътрудници, които по свои лични идейно-естетически позиции не сътрудничеха в списание „Златорог“.

Людмил Стоянов даде път на доста млади, начевашки поети и белетристи, чийто талант бе вярно оценен. Но той стана здрава преграда за многобройните посредствени графомани, които атакуваха редакцията на „Хиперион“.

Теодор Траянов след завръщането си в България, неориентиран в тогавашния литературен живот, не участвуваше дейно в редактирането на „Хиперион“ и не бе създал връзки с младите му сътрудници.

Поради това запознаването ми с Теодор Траянов стана едва в края на 1924 г., въпреки че бях отпечатал в сп. „Хиперион“ доста стихотворения.

Днес, разгръщайки страниците на „Хиперион“, редактиран от Теодор Траянов и Иван Радославов, от четвъртата до последната годишнина, изпълнен с материали от незнани и малко знани сътрудници, виждам, че „времето, най-верния ни враг“, е сложило кръст на литературните им амбиции и ги е оставило зад борда на съвременната българска литература. Днес техните имена се срещат само в тритомния „Речник на българската литература“ като явления без реално покритие.

Напускането ми на „Хиперион“ не помрачи, не отслаби познанството ми с Теодор Траянов. На неговите чести покани за сътрудничество аз противопоставях заетостта ми в Народния театър и липсата на условия за творческа работа, а по-късно и с членуването ми в литературния кръг „Стрелец“.

При срещите ни в Народния театър, рядко посещаван от него, като синекурен служител при Министерството на народната просвета, като литературен сътрудник на Народната опера, а и като преводач на немска драматургия имах възможност по-отблизо да опозная Теодор Траянов. Но след като узна, че той по майчина линия, а аз по бащина сме от велешки произход, преградата между него и мене рухна. Траянов се гордееше със своя чист македонски произход.

Теодор Траянов подобно на Людмил Стоянов се прибираще в своя дом късно вечер, когато хазайката му, на която не бе плащал няколко месеци наема, заспиваше.

В късните предобедни часове сладкарницата „Цар Освободител“ жужеше като кошер и той започна да предпочита тишината на кафене „Роял“, обкръжен от негови поклонници и сътрудници на „Хиперион“.

Къде и с какво се хранеше — не можах да узная, но след пладне участвуваше в многочасови шахматни битки в кафене „Кристал“, в които неизменно бе победител. С тайната на шахматната игра той бе се запознал като студент и дипломат във виенските кафенета.

Разговорите ми с Теодор Траянов не бяха чести, но бяха продължителни. Те винаги ставаша във вечерните часове, след откриването на новото кафене „Европа“, над кино „Европа“ (днешното кино „Димитър Благоев“). Просъорната зала на кафенето, тишината и многобройните наши и чужди вестници го сродяваха с ония виенски литературни кафенета, които бе посещавал като студент и дипломат. В тия кафенета, както той признаваше, е срещал именитите австрийски писатели Стефан Георге, Артур Шницлер, Хуго фон Хофманстал, Райнер Мария Рилке. И изказваше съжаление, че не бе се запознал с бележитите представители на пражката немска литературна група Франц Кафка и Франц Верфел.

Нашите разговори бяха предимно литературни. Без да му кадя тамян, чистосърдечно изказвах възхитата си от много стихотворения — поправени, дообработени и поместени в антологичната му книга „Освободеният човек“. И особено от „Български балади“. Разчепквайки тяхлогичната му книга „Освободеният човек“. И особено от „Български балади“. Разчепквайки тяхната сурова метрична и словесна тъкан, аз ги противопоставях на серафичната поезия на някои негови връстници. При тия разговори неведнъж ме умоли да му декламирам „Тайната на Стру-

ма“, „Заклинанието на духа“ или „Смърт в равнините“, които той поради заекването си не можеше да речитира. Моята скромна декламация искрено го радваше.

След излизането на втората ми книга „Дървар“, която му подарих със сърдечен автограф, помня, имахме няколко откровени разговора във вечерната тишина на кафене „Европа“.

Теодор Траянов, преминал през немската мистично-романтична школа и школата на немския сюрреализъм, поклонник на гениалните немски композитори, но и на немската идеалистическа философия от Кант до Хегел, която бе залегнала в основите на неговото отвлечено, усложнено поетично мислене, не можеше безрезервно да приеме нашата млада, земно-предметна поетична мисъл, с която ние се докосвахме до простата, първична душевност на българския човек и до тревогите, които го вълнуваха в годините след Великата октомврийска революция.

„Вие, младите, много сте земни, много делнични. А поезията е призвана да славослови гордия човешки дух, да разгадава неуловимите закони на вселената, да бъде боготворческа, да бъде вечно в конфликт с видимия свят. И все пак нещо ново има във вашата лирика“ — признаваше в края на нашия спор.

Тия разговори започваха в кафене „Европа“ при чаша чай с чашка коняк за мене и две двойни кафета за бачо Тодор. И свършваха пред вратата на неговата квартира на улица „Белчев“ II.

Една вечер, при сбогуване пред вратата на жилището му, той с горчив тон ми се оплака, че нашето поетично поколение не харесвало неговата „Песен на песните“. А в нея била заключена сърцевината на поезията му.

Един от тия, които не харесваха „Песен на песните“, бях и аз. Не ми допадаше нито нейната концепция, нито формата ѝ, нито нейната приповдигната и многословна лирична структура. Признавам — и днес трудно я чета.

Срещите и разговорите ми с Теодор Траянов ставаха не само в кафенетата „Роял“ и „Кристал“, но и в дома на най-малкия му брат Траян, който току-що бе издал лиричната си книга „Слепият гуслар“ с псевдонима Траян Тъмен. По предложение на слепия композитор Петко Стайнов Траян Тъмен бе включен в редакционния състав на списание „Съдба“, което му позволяваше да узнава чрез моя прочит какви литературни произведения предлагам за всеки брой на списанието. Този досег с имената и произведенията на редица наши и чужди писатели обогатяваше неговия затворен свят и го свързваше с нашия литературен живот.

Траян Тъмен бе четвъртият син на семейството на Васил Траянов, дванайсет години помлад от най-големия си брат Теодор. Висок, строен като топола, чернокос, той стърчеше с една глава над брат си.

Траян Тъмен бе една трагична, но не нещастна личност. Попаднал на височината Султантепе като осемнайсетгодишен кандидат-офицер, той бе уличен в слепоочието от вражески курсум в последната минута на последния бой във Втората балканска междусъюзническа война през 1913 година.

Траян Тъмен боготвореше поета Теодор Траянов, но и пред мен го кореше, че се доверява на ласкателствата на безлични негови поклонници, които, прикрити зад името му, преследваха свои користни литературни цели.

Траян Тъмен не одобряваше хладното отношение на брат си и към неговата жена, австрийката Елена Петерс, и към трите му деца, които живееха във Виена, особено през периода на неговата дружба с артистката Дора Дюстабанова. Теодор Траянов, сам, безработен и безпаричен, слабо подпомагаше материално и морално своето семейство.

В първия брой на „Съдба“, излязъл през 1932 г., написах положителна рецензия за „Слепият гуслар“ на Траян Тъмен, която според оценките на Теодор Траянов и Петко Стайнов бе ободрила слепия поет и бе му вдъхнала вяра в неговите скромни литературни възможности.

Моята връзка със семейството на Траян Тъмен по силата на житейските неслоди бе неоправдано прекратена след смъртта на Траян през 1949 г. На опелото му в църквата „Свети Георги“, точно срещу моето малко жилище на улица „Цар Борис“, аз произнесох своето първо и последно надгробно слово, отпечатано в „Литературен фронт“. Не обичам нито болниците, нито погребенията, нито надгробните слова.

Почти всички — стари и млади — български писатели между двете световни войни бяха принудени да изкарват прехраната си с непозлотворен чиновнически труд. Няколко синекур-

ни длъжности, които плахо се гушеха в шата на Министерството на народната просвета, позволяваха на незначителен брой наши писатели да живеят скромно, но и несигурно — всеки нов министър съкращаваше тях служби, уволняваше по своя лична, некомпетентна преценка синекурните писатели или назначаваше на тях длъжности свои съпартизани. И затова всички български писатели се стремеха да осигурят минимален, но редовен месечен приход като държавни служители. Писателите, на които бе отказвана такава служба по политически съображения, като например на Людмил Стоянов, живееха от преводи на чужда литература.

Кой единствен Теодор Траянов не се стремеше към такава заветна чиновническа цел. Той бе отивнал да се занимава с друга работа освен с литературна и поради това ред години понасяше стоически житейските неволи.

Скромните хонорари от преводите на няколко пиеси за Народния театър, част от които изпращаше на виенското си семейство, не подобряваха материалното му положение. А и край него нямаше заможни, просветени меценати, които биха му осигурили прилично съществуване.

И въпреки тях неволи Теодор Траянов не промени стила на своя делничен живот.

С изискана, макар и поизносена външност, с известна доза аристократизъм той идваше късно в едно или друго любимо кафене да изпие едно-две кафета и да осигури скромния си обяд, да изиграе след пладне няколко партии шах, а после цяла нощ да преработва, да осъвременява лексиката и поетичната фраза на първите си стихотворения, писани между 1905 и 1911 г. Тия стихотворения в нова поетична одежда той помести през 1929 г. в антологичната си книга „Освободеният човек“, която според автора ѝ бе се превърнала в „негова съдба“, бе очертала „романа на един живот“.

По същото време Теодор Траянов, в час на откровения в дома на брат му Траян, ни съобщих, че е започнал да пише стихотворения, посветени на бележити представители на нашата и на световната поезия. За написването на тая своя последна, зряла книга Теодор Траянов отдели четири-пет години от своя живот, но идеята за нейното написване, доколкото зная, бе се зародила в началото на тридесетте години.

След женитбата ми през 1939 г. аз по-рядко се отбивах в кафене „Европа“, а след грозните бомбардировки на София писателският цех се пръсна из цяла България. След Девети септември 1944 г. ние започнахме да се прибираме в разрушена София, да възстановяваме нашия замрял литературен живот и да тласкаме неговото развитие по нови пътища.

През месец октомври 1944 г., когато се оформи новото ръководство на Съюза на българските писатели, на едно от заседанията на Управителния съвет на Съюза, които ставаха в регентския кабинет на почетния ни председател Тодор Павлов, аз съобщих, че именитият български поет Теодор Траянов лежи тежко болен и безпаричен в своята квартира на улица „Белчев“ 11.

По това време Съюзът на българските писатели бе получил една значителна парична помощ от Министерството на народната просвета. Една немалка сума бе изпратена на болния поет. Чрез своите помощници Тодор Павлов непрекъснато се интересуваше за здравното състояние на Траянов.

В началото на ноември 1944 г. с Вичо Иванов посетихме болния поет. Блед, немощен, с отпаднал дух и притворени клепачи, той лежеше в леглото си. Над него беше надвесена неговата жена Елена Петерс, която бе пристигнала от Виена.

Аз знаех за нейното съществуване, за трудния ѝ живот около отглеждането на трите ѝ деца, далече от родината на баща им, но този ден я видях за първи път. През тия дни тя едновременно се грижеше за болния въпреки отчуждението, което съществуваше между тях.

В онова смутно революционно време някои неосведомени „доброжелатели“ на Траянов бяха му съобщили, че новият управителен съвет на СБП бил враждебно настроен срещу поета, прикачвайки му безотговорно етикета „германофил“ и „приятел“ на нацистка Германия.

Тая клевета възмути и мене, и Вичо Иванов. Не само ние двамата, но и цялата наша писателска общественост знаеше отрицателното отношение на Теодор Траянов към тоталитаризма и фашизма, към насилието и към ограничаването на гражданската и творческата свобода на писателя.

Всички ние помнехме, че Теодор Траянов пръв подписа протеста против интернирането на Христо Ясенев през 1925 г.

Срещу инкриминирането на романа на Константин Петканов „Моравя звезда кървава“ през 1934 г. се надигна културна, прогресивна България. Протеста срещу тази инкриминация поднесох лично на Теодор Траянов. Той го прочете и безрезервно сложи подписа си под подписа на Антон Страшимиров.

След като обясних на болния поет, че тези слухове около неговата личност са дело на зложелатели и врагове на народната власт, аз му предадох поздравите на Тодор Павлов и го уверих, че ръководството на СБП се отнася най-положително към него и неговото творческо дело. И раз на това отношение към него бе и отпуснатата му помощ за лекуване.

Но това мое уверение, изглежда, не го успокои. „Димитре — обърна се към мене, — на бюрото ми лежи един подвързан скземпляр от „Пантеона“. Моля те, прочети гласно посвещениата ми на Некрасов и Блок. Прочети ги.“

Аз разтворих книгата и зачетох стихотворението „Сърце на съвестта“, написано в памет на Николай Алексеевич Некрасов. Когато завърших третата октава

О, докога дори и в гроба
в окови някой ще лежи
и ще проклина с робска злоба
теглото, вредом що лежи?
Насищай, робска орисия,
със кръв и сълзи своя век,
но знай, из тъмната Русия
ще дойде новия човек,

Траянов повдигна с пръсти парализираните си клепачи и от очите му рухнаха сълзи. Болният поет плачеше като дете. Разплака се и сантименталният Вичо Иванов.

„Димитре, предай моята сърдечна благодарност на приятелите от ръководството на Съюза и им кажи, че Теодор Траянов е български патриот и не може да бъде враг на братския руски народ.“

Разплаканите му слова ме развълнуваха и се запечатаха незаличимо в паметта ми.

Такава бе последната ми среща с живия поет Теодор Траянов.

В личната ми библиотека и днес лежат, скрити в отделен плик, за да не бъдат задигнати от мои гости-библиомани, три книги с автографи от поета.

Първата книга, която ми подари в началото на нашето познание, бе „Песен на песните“ със следния кратък автограф, поизбледнял от полувековния ѝ престой между книгите на мюзивна български поети:

„На Д. Пантелеев, младия поет“

София, 10. II. 1925 Т. В. Траянов

Втората подарена книга е „Освободеният човек“, с по-разширен автограф:

„На младия поет Димитър Пантелеев със сърдечно напътствие към грядущето, спомен от Теодор Траянов.“

Посвещението и подписът са написани с дребни и добре оформени букви и със спокойна ръка.

Третият автограф е написан върху първата чиста страница на „Пантеон“:

„На младия поет Димитър Пантелеев спомен от стария му приятел

Теодор Траянов, 1934“

Автографът върху „Пантеон“ е написан с широки, удължени букви. Явно, с неспокойна ръка. Скъпи спомени.